

**Абзалбекова Марал Тлеугабыловнаның 6D030100 –
«Құқықтану»мамандығы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін
алу үшін ұсынылған «Қылмыстық процестегі сот шешімдерінің
негізділігі және уәжділігі» тақырыбындағы диссертациясына
АННОТАЦИЯСЫ**

Диссертациялық зерттеу тақырыбының өзектілігі. Қылмыстық сот өндірісіндегі қабылданатын әрбір шешім - адам тағдырына, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарына тікелей әсер ететін аса маңызды құқықтық акт. Сотталушының кінәлі не кінәсіз екендігі, оған қандай жаза тағайындалатыны, процестегі тараптардың талап-өтініштерінің қанағаттандырылу не қанағаттандырылмауы сияқты мәселелердің бәрі сот шешімі арқылы түпкілікті анықталады. Сондықтан қылмыстық іс жүргізуде қабылданатын үкім, қаулы сияқты шешімдер заңды, негізді және әділ болуы - заңдылық талабы ғана емес, сот төрелігінің әділдігін қамтамасыз етудің кепілі. Жақсы дәлелделген, жан-жақты уәждеделген сот шешімдері сот төрелігіндегі кездейсоқтық пен бассыздықты болдырмайтын басты тосқауыл болып табылады, әділ сот төрелігін орнатуға және қоғамның сот жүйесіне деген сеніміне негіз қалайды. Сот актілерінің сапасы қаншалықты жоғары болса, азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделері соншалықты толық қорғалады, ал сот билігінің беделі арта түседі.

Міне, сондықтан қылмыстық сот өндірісінде қабылданатын шешімдердің негізділігі мен уәжділігін зерттеу - құқықтық ғылым мен практика үшін өзекті міндет болып табылады.

Диссертациялық зерттеудің мақсаты. Зерттеу жұмысының негізгі **мақсаты** – қылмыстық сот өндірісіндегі шешімдердің негізділігі мен уәжділігін жан-жақты теориялық тұрғыда негіздеу және осы бағытта қылмыстық-процестік заңнаманы жетілдіруге, сот практикасын жақсартуға арналған ғылыми негізделген ұсыныстар әзірлеу.

Зерттеу міндеттері. Зерттеудің мақсатына қол жеткізу үшін қылмыстық сот шешімдерінің теориялық және құқықтық негіздерін, олардың ұғымы, мәні мен түрлерін зерделеу міндеті қойылды. Сонымен қатар «негізділік» пен «уәжділік» түсініктерінің мазмұны нақтыланып, олардың өзара байланысы мен бағалау критерийлері айқындалды.

Зерттеу барысында Қазақстан Республикасының қылмыстық-процестік заңнамасы мен сот практикасына талдау жасалып, сот актілерінің негізділігі мен уәжділігіне қойылатын талаптардың жүзеге асырылу деңгейі қарастырылды. Апелляциялық және кассациялық сот тәжірибесін зерттеу арқылы сот шешімдерінде жиі кездесетін кемшіліктер мен құқық қолдану мәселелері анықталды.

Сондай-ақ халықаралық стандарттар мен шетелдік тәжірибе зерделеніп, оларды ұлттық құқықтық жүйемен салыстыру негізінде тиімді құқықтық тетіктер ұсынылды. Зерттеу нәтижесінде қылмыстық іс жүргізу заңнамасын жетілдіруге, сот актілерінің сапасы мен уәжділігін арттыруға бағытталған ғылыми негізделген ұсыныстар мен практикалық ұсынымдар әзірленді.

Диссертациялық зерттеу тақырыбының объектісі мен пәні. Зерттеу нысаны. Зерттеу **объектісі** — қылмыстық сот ісін жүргізуде сот шешімдерін қабылдау барысында қалыптасатын қылмыстық-процестік қызмет, сондай-ақ осы процестік қызметті жүзеге асыру кезінде туындайтын құқықтық қатынастардың жиынтығы. Зерттеу **пәні** — қылмыстық сот ісін жүргізудегі шешімдердің негізділігі мен уәжділігіне қатысты қолданылатын құқықтық нормалардың, теориялық тұжырымдамалардың және практикалық тетіктердің жиынтығы.

Зерттеу әдістері. Зерттеудің әдіснамалық негізін құқықтық зерттеулерге тән жалпы ғылыми және жеке ғылыми әдістердің үйлесімді кешені құрайды. Зерттеудің әдіснамалық негізін жалпығылыми және арнайы құқықтық таным әдістерінің жиынтығы қалыптастырды. Зерттеу барысында жалпығылыми диалектикалық әдіс қолданылып, сот шешімдерінің негізділігі мен уәжділігі өзара байланыстағы және үнемі дамып отыратын құқықтық құбылыс ретінде қарастырылды. Тарихи-құқықтық әдіс арқылы қылмыстық процестегі сот актілеріне қойылатын талаптардың қалыптасуы мен эволюциясы, әсіресе кеңестік кезеңнен тәуелсіз Қазақстандағы құқықтық реформаларға дейінгі даму ерекшеліктері зерделенді.

Жүйелі талдау әдісі сот шешімдерін қылмыстық сот өндірісінің маңызды элементі ретінде қарастырып, олардың дәлелдемелер, айыптау және қорғау институттарымен өзара байланысын анықтауға мүмкіндік берді. Сонымен қатар салыстырмалы құқықтық әдіс негізінде шетел мемлекеттерінің қылмыстық іс жүргізу заңнамасындағы сот шешімдерінің уәжділігіне қойылатын талаптар Қазақстан Республикасының тәжірибесімен салыстырылып, халықаралық стандарттарға сәйкес келетін тиімді құқықтық тетіктер айқындалды.

Қорғауға шығарылатын негізгі тұжырымдар.

1.«Негізділік» пен «уәжділікті» құқықтық тұрғыда айқын ажыратуды бекіту. Зерттеу нәтижесі бойынша қылмыстық сот актісінің негізділігі – дәлелдемелердің жеткіліктілігі мен қолданылған құқық нормаларына сәйкестігі, ал уәжділігі – қабылданған шешімді логикалық және дәйекті түрде түсіндіру міндеті екені дәлелденді. Осы авторлық ажырату және өлшем-критерийлер жүйесі (жекелеген және жиынтық критерийлер) ұлттық практикада әдістемелік база ретінде қолданылсын: соттарға, прокуратураға және қорғаушыларға арналған түсіндірме материалдарға енгізілу ұсынылады.

2.12 индикаторлы контент-талдау әдістемесін ұлттық мониторинг құралы ретінде енгізу. Қосымша Ә-дағы кодтау схемасы NVivo/SPSS көмегімен 2019–2024 жж. 500 үкім-қаулыны талдаудан өтті және сот актілерінің сапасын сандық түрде бағалауға жарамды екенін көрсетті. Әдістеме бірыңғай стандарт ретінде бекітіліп, жыл сайынғы республикалық шолулар мен өңірлік бенчмарк үшін пайдаланылсын; деректердің қайталанымдылығы мен ашықтығын қамтамасыз ету мақсатында кодбук пен есеп беру форматы унификациялау.

3.Эмпириялық анықталған жүйелік олқылықтарды (37%/18%) қысқартуға бағытталған нысаналы шаралар. Бірінші саты істерінің 37%-ында негізгі қарсы уәждерге жауап берілмейтіні, апелляцияда үкімдердің 18%-ы дәл осы негізде

бұзылатыны, сондай-ақ өңірлік айырма (Қарағанды обл. – 24% vs Алматы қ. – 11%, $p < 0,05$) айқындалды. Сот сараптамалық кеңестері мен сапа кеңестері деңгейінде check-list және «қарсы уәж картасы» міндетті қолданылсын; апелляцияға дейінгі ішкі сараптамада уәжділік бойынша минималды талап орындалмаған актілер кері қайтарылу ұсынылады.

4. ҚПК-ні мақсатты жетілдіру (31, 388, 395–397-баптар). Кодекске «шешімнің уәжділігі» ұғымын және оны сақтамаудың процессуалдық салдарын тікелей енгізу ұсынылады. Үкім/қаулыда міндетті түрде: (а) әр дәлелдемеге жекелей баға; (ә) қорғау уәждеріне нысаналы жауап; (б) жазаны даралаудың нақты негіздері көрсетілсін. Апелляциялық сүзгі үшін «уәжсіздік — бұзу (немесе қайтару) негізі» нормасы айқын бекітілу ұсынылады.

5. Сот актісінің модельдік құрылымын (IRAC) енгізу. Қылмыстық үкім/қаулы мәтіні төрт бөлімнен тұратын IRAC үлгісімен біріздендірілсін: Іс мән-жайы → Қолданылатын құқық → Дәлелдемелер мен қарсы уәждерді талдау → Қорытынды. Пилоттық апробация уәжділік индексінің 1,38-ден 1,71-ге өскенін көрсетті; үлгі Жоғарғы Соттың әдістемелік ұсынымының қосымшасы ретінде бекітілсін және sud.kz платформасындағы шаблондарға енгізілсін.

6. Сапаны тұрақты бағалайтын KPI-жүйе мен құрылым құру. Жоғарғы сот жанынан тұрақты сапа мониторингі бөлімшесі құрылсын; бағалау матрицасының негізгі метрикалары: «Уәжділік индексі», «Қарсы уәжге жауап көрсеткіші», «Апелляцияда күшінде қалу үлесі». KPI өңірлік және инстанциялық деңгейде жарияланып, тәуекел-карталар қалыптастырылу ұсынылады; нәтижелері судьялардың оқыту жоспарларымен және әдістемелік кері байланыспен байланыстырылған дұрыс.

7. Құзыреттілік-негізді оқу стандарттары, менторлық және CLE жүйесі. Судьялар, прокурорлар және қорғаушылар үшін оқу модульдері енгізілсін: үкім жазу техникасы; дәлелдемені бағалау; адам құқықтары (ЕАҚС/БҰҰ АҚ №32); сот риторикасы. Әр өңірде тәлімгерлік (менторлық) институты күшейтіліп, үздіксіз кәсіби даму (CLE) үшін жылдық ұпайлық талап бекітілсін; портфолио-бағалау уәжділік сапасымен (KPI) байланыстырылған жөн.

Негізгі зерттеу нәтижелерінің сипаттамасы.

Диссертациялық зерттеу нәтижесінде қылмыстық сот өндірісіндегі шешімдердің негізділігі мен уәжділігі мәселесі бойынша бірқатар жаңа ғылыми нәтижелер алынып, тұжырымдар жасалды. Ғылыми жаңалықты үш өзара байланысты деңгейге топтастыру орынды деп санаймыз:

1. Интерпретациялық жаңалықтар

а) «негізділік» пен «уәжділік» ұғымдарының авторлық, құрылымдық түрде нақтыланған дефинициялары;

б) сот актісінің негізділігі мен уәжділігін бағалауға арналған өлшем-критерийлердің жүйелендірілген тізбесі.

2 Процессуалдық ұсыныстар

а) Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 388, 395–401-баптарын нақтылайтын, сондай-ақ уәжділік принципін кодекстің жалпы қағидаттары қатарына енгізетін өзгерістер жөніндегі ғылыми негізделген ұсыныстар;

б) апелляциялық және кассациялық инстанциялар үшін үлгілік әдістемелік хаттар мен практикалық нұсқаулықтарды әзірлеу (үкімнің сипаттамалы-уәжді бөлігін құрастыру, тарап уәждеріне толық жауап беру талаптары).

3 Басқарушылық-цифрлық шешімдер

а) сот шешімдерінің сапасын өлшеуге арналған КРІ және «уәжділік индексі» бар метрикалық модель;

б) шешімдердің ашық деректер базасын дамыту, біріздендірілген жариялау стандарттары мен автоматтандырылған анонимизация (CCJE Opinion No. 11/2008, CEPEJ 2024 Guidelines негізінде);

с) судьяның шешім қабылдау үдерісін сипаттайтын құрылымдық-функционалдық модель (рационалдық, интуитивтік және аралас үлгілер) және оны NLP-скрининг арқылы шаблондық мәтіндерден ажырату тетігі.

Жоғарыда аталған ғылыми жаңалықтардың барлығы диссертация тақырыбын жаңа қырынан қарастырып, қылмыстық процестегі шешімдердің негізділігі мен уәжділігі жөнінде бұрынғы зерттеулерде көп назар аударылмаған аспектілерін ашып көрсетеді.

Негізгі зерттеу нәтижелерінің маңыздылығы мен жаңалығын негіздеу. Зерттеу жұмысының практикалық маңыздылығы оның нәтижелерін қылмыстық сот өндірісінің құқық қолдану практикасын жетілдіруге, заң шығару қызметіне және оқу үдерісіне тікелей пайдалануға болатындығымен анықталады.

Алынған нәтижелер жаңашылдық пен практикалық маңыздылыққа ие, олар келесідей:

1. Алынған бірінші нәтиженің жаңалығы – бұл зерттеудің ғылыми жаңалығы – қылмыстық процестегі сот шешімдерінің «негізділігі» мен «уәжділігі» ұғымдарын құқықтық тұрғыда алғаш рет жүйелі түрде ажыратып, олардың мазмұны, өлшемдері және өзара арақатынасы айқындалып, сот актілерін бағалаудың жаңа теориялық моделі ұсынылуында. «Негізділік» пен «уәжділікті» құқықтық тұрғыда айқын ажыратуды бекіту. Сот үкімі туралы Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2018 жылғы 20 сәуірдегі № 4 нормативтік қаулысы өзгерістер енгізулер туралы жоба дайындалды. Бұл жоба 19 баптан тұрады. Қосымша А.

2. 12 индикаторлы контент-талдау әдістемесін ұлттық мониторинг құралы ретінде енгізу. Қосымша Ә-дағы кодтау схемасы NVivo/SPSS көмегімен 2019–2024 жж. 500 үкім-қаулыны талдаудан өтті және сот актілерінің сапасын сандық түрде бағалауға жарамды екенін көрсетті. Қосымша Ә.

3. Судьяларға арналған тексеру чек-парақтары (checklist). Сот үкімінің уәжділігін арттырудың тағы бір практикалық құралы – тексеру чек-парақтарын әзірлеу және енгізу. Чек-парақ – белгілі бір процесті немесе құжатты тексеру үшін пайдаланылатын реттелген сұрақтар мен тармақтардың тізімі. Мұндай құралды енгізуді Жоғарғы Сот өз бастамасымен ұсынып,

барлық соттарға жолдай алады. Чек-парақтар міндетті құжат болмаса да, әдістемелік құрал ретінде әрбір судьяның жұмыс столында тұруы керек.

Автор әзірлеген соттың сапа бойынша чек-листінде де дәлелдемелерді бағалау мен шешімнің түсініктілігіне қатысты арнайы тармақтар болады.

4. Автор заңнаманы толықтыруды ұсынды. Қазақстан Республикасының Қылмыстық процестік кодексін мақсатты жетілдіру (31, 388, 395–397-баптар). Кодекске «шешімнің уәжділігі» ұғымын және оны сақтамаудың процессуалдық салдарын тікелей енгізу ұсынылады.

5. Сот актісінің модельдік құрылымын (IRAC) енгізу. Қылмыстық үкім/қаулы мәтіні төрт бөлімнен тұратын үлгісімен біріздендірілсін: Іс мән-жайы → Қолданылатын құқық → Дәлелдемелер мен қарсы уәждерді талдау .

«Сот шешімдерін талдау IRAC (Ай-Ар-Эй-Си) моделі бойынша жүргізілді: мәселе анықталып, құқық нормасы қолданылды, дәлелдер талданды және қорытынды жасалды.

6. Сот актілерінің сапасын жүйелі түрде бағалау және арттыру мақсатында КРІ-негізделген мониторинг жүйесін енгізу ұсынылады. Аталған жүйе сот шешімдерінің мазмұндық және құрылымдық сапасын кешенді бағалауға бағытталған бірнеше негізгі көрсеткіштерден тұратын бағалау матрицасына сүйенеді.

7. Құзыреттілік-негізді оқу стандарттары, менторлық және заңгерлердің кәсіби білімін үздіксіз жетілдіру жүйесін қалыптастыру. Судьялар, прокурорлар және қорғаушылар үшін оқу модульдері енгізілсін: үкім жазу техникасы; дәлелдемені бағалау; адам құқықтары (ЕАҚС/БҰҰ АҚ №32); сот риторикасы.

Ғылыми даму бағыттарына немесе мемлекет бағдарламаға сәйкестігі. Диссертация Қазақстан Республикасының Үкіметі жанындағы Жоғары ғылыми-техникалық комиссия бекіткен ғылым дамуының басым бағыттарына; Қазақстан Республикасы Президентінің 2021 жылғы 15 қазандағы №674 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының 2030 жылға дейінгі құқықтық саясатының тұжырымдамасына; Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2023 жылғы 28 наурыздағы № 248 қаулысымен бекітілген Қазақстан Республикасында жоғары білім мен ғылымды дамытудың 2023 – 2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы; Қазақстан Республикасы Президентінің 2024 жылғы 30 шілдедегі №611 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының 2029 жылға дейінгі ұлттық даму жоспарына; Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Жасанды интеллект дәуіріндегі Қазақстан: өзекті мәселелер және оны түбегейлі цифрлық өзгерістер арқылы шешу» атты Қазақстан халқына Жолдауының негізгі бағыттарына сәйкес келеді.

Докторанттың әрбір басылымды дайындауға қосқан үлесінің сипаттамасы. Ұсынылған зерттеу нәтижелері автордың ғылыми қызығушылықтарының негізгі бағытымен толық сәйкес келеді және ұзақ мерзімді әрі жүйелі ғылыми-зерттеу қызметінің қорытындысы болып табылады. Диссертацияның негізгі ережелері білім беру бағдарламасын меңгеру кезеңінде жарияланған 14 ғылыми мақалада апробациядан өтті. Олардың ішінде: 2 мақала — Scopus дерекқорына енгізілген рецензияланатын

ғылыми басылымдарда, 4 мақала — Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым және жоғары білім саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынған ғылыми басылымдарда, ал 8 мақала — халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциялар материалдарының жинақтарында жарияланған.